

فدیه تاریخ در قرآن

www.ketab.ir

تألیف:

جواد سلیمانی

دروس عمومی ۱۶

سرشناسه: سلیمانی امیری، جواد، ۱۳۴۷-
عنوان و نام پدیدآور: فلسفه تاریخ در قرآن / جواد سلیمانی امیری.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری: چهارده، ۳۷۴ ص.
فروست: «سمت»: ۲۲۳۵. دروس عمومی؛ ۱۶، فروست انتشارات مؤسسه؛ ۱۴۳۲.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۰۲۰۰۶۶۸-۰ ۹۷۸-۶۰۰-۰۲۰۰۶۶۸-۰ ۲۸۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا
یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Javad Soleimani. The Philosophy of History from the Qur'anic Point of View.

یادداشت: کتابنامه.
داشته نمایه.

موضوع: تاریخ — فلسفه — جنبه‌های قرآنی، History — Philosophy — Qur'anic Teaching
موضوع: تاریخ — جنبه‌های قرآنی، History — Qur'anic Teaching
موضوع: تاریخ — فلسفه، History — Philosophy
شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.
The Organization for Researching and Composing Universal Textbooks in the Humanities (SAMT), Institute for Research and Development in the Humanities.

شناسه افزوده: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
شناسه افزوده: The Imam Khomeini Institute for Education and Research
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۷ ۸ ف ۸ س ۳/۸
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۹
شماره کتابشناسی ملی: ۵۵۴۴۱۷۹

فلسفه تاریخ در قرآن

جواد سلیمانی امیری (دانشیار مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره))
سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
چاپ اول: زمستان ۱۳۹۷
تعداد: ۳۰۰

حروفچینی، لیتوگرافی، چاپ و صحافی: سمت
قیمت: ۲۸۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشندگان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشران، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، خیابان ابوریحان، شماره ۱۰۷ و ۱۰۹، تلسن: ۶۶۴۰۸۱۲۰، نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸
مراکز پخش: @sazman_samt info@samf.ac.ir www.samf.ac.ir
قم، خیابان شهید، کوی ممتاز، پلاک ۳۸، صندوق پستی: ۳۷۱۸۵-۶۵۵، تلفن و نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۲۳۲۶
فروشگاه تهران: ۶۴۶۶۶۱۲۶
Publication@qabas.net

فهرست مطالب

۱	مقدمه
	فصل نخست: مفاهیم، مبانی و مباحث مقدماتی
۷	نگاهی به منابع فلسفه تاریخ در قرآن
۷	۱. منابع عام
۸	۲. منابع خاص
۱۱	الف) سنت‌های اجتماع و فلسفه تاریخ در مکتب قرآن
۱۵	ب) آثار استاد شهید مطهری
۱۷	ج) جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن
۱۸	ماهیت تاریخ
۲۲	تحریر محل نزاع
۲۷	ثمره بحث اصیل یا اعتباری بودن جامعه
۲۹	نظریه‌های چهارگانه اصالت فرد یا جامعه
۲۹	۱. اصالت فرد محض
۳۰	۲. اصالت فرد مقید
۳۱	۳. اصالت جمع محض
۳۲	۴. اصالت فرد و جمع
۳۴	طرح دیدگاه علمای اسلامی
۳۶	نقد و بررسی دلایل قرآنی طرفداران اصالت جامعه
۳۷	دلیل نخست
۳۹	نقد
۴۰	دلیل دوم
۴۱	نقد
۴۳	دلیل سوم
۴۴	نقد

۴۴		دلیل چهارم
۴۵		نقد
۴۶		دلیل پنجم
۴۷		نقد
۴۸		دلیل ششم
۵۱		نقد
۵۶		جمع‌بندی نهایی
۵۸		مفهوم نام تاریخ
۶۱		مفهوم فاعله تاریخ
۶۲		۱. فلسفه علت تاریخ
۶۴		۲. فلسفه ندی تاریخ
۶۹		مفهوم فلسفه تاریخ در کتاب حاضر
۷۰		نگاه قرآن به تاریخ
۷۵		خلاصه فصل

فصل دوم: قانونه ندی تاریخ

۸۰		مفهوم‌شناسی سنت
۸۰		۱. مفهوم سنت در لغت
۸۱		۲. مفاهیم اصطلاحی سنت
۸۵		۳. مفهوم سنت در قرآن
۸۷		۴. مفهوم قانون
۸۷		الف) انواع قانون
۸۷		ب) انواع قانون حقیقی
۸۹		ج) شرط لازم برای قانون حقیقی
۹۰		پاسخ به یک پرسش مهم
۹۱		تقسیمی دیگر برای قوانین حقیقی
۹۲		مفهوم‌شناسی انواع تصادف
۹۳		۱. معدوم شدن علت ناقصه یا شرط پنهان
۹۳		۲. برخورد دو سلسله از علت‌ها و معلول‌های مستقل
۹۳		۳. تحقق امر غیرمقصود
۹۴		۴. انتساب به یک علت جزئی غیرمترقبه

۹۴	۵. بطلان اصل علیت
۹۵	۶. مقصود نبودن نسبت به فاعل قریب
۹۶	عدم ملازمه میان قانونمندی تاریخ و اصالت فلسفی آن
۹۷	نظریات منکران قانونمندی تاریخ
۹۸	تفسیر نخست
۹۹	نقد
۱۰۲	تفسیر دوم
۱۰۳	نقد
۱۰۵	نظریات موافقان قانونمندی تاریخ
۱۰۵	۱. قایلان قانونمندی خاص
۱۰۶	الف) ادوارد هاب کار
۱۰۶	ب) کارل پوپر
۱۰۸	۲. قایلان قانونمندی مسرک
۱۰۹	الف) باتیستا ویکو
۱۱۱	ب) آگوست کنت
۱۱۲	ج) هربرت اسپنسر
۱۱۳	د) فریدریش هگل
۱۱۴	ه) کارل مارکس
۱۱۵	و) اسوالد اسپنگلر
۱۱۶	ز) آرنولد توین بی
۱۱۷	بررسی و نقد نظریات موافقان قانونمندی تاریخ
۱۱۸	مقام نخست: آثار پذیرش یا انکار اشتراک جوامع در قوانین تاریخی
۱۱۹	مقام دوم: دلیل اشتراک جوامع در قوانین تاریخی
۱۲۱	ادله قرآنی قانونمندی تاریخ
۱۲۱	۱. آیات صریح در سریان «سنن الاهی در تاریخ»
۱۲۹	۲. آیات عبرت
۱۳۱	۳. آیات «سیر فی الارض»
۱۳۳	۴. آیه بودن سرگذشت اقوام
۱۳۴	۵. دیگر آیات
۱۳۹	خلاصه فصل

فصل سوم: ویژگی‌های قانون‌های الهی حاکم بر تاریخ

۱. فراگیری ۱۴۳
۲. خدایی بودن ۱۴۶
۳. سازگاری با آزادی انسان ۱۴۷
- بررسی نظریات در باب رابطه قانونمندی تاریخ و آزادی انسان‌ها ۱۴۸
۱. نظریه جبرگرایانه ۱۴۸
۲. نظریه آزادی محدود و کنترل‌شده ۱۵۳
۳. نظریه اختیارگرایانه ۱۵۳
- نقد نظریه این و دوم ۱۵۶
- آزادی انسان در تاریخ از منظر قرآن ۱۵۷
- شواهد آزادی انسان در آیات ۱۵۷
۱. آزادی انسان در انتخاب مسیر هدایت و ضلالت ۱۵۷
۲. آزادی انسان در انتخاب بین خیر و شر و آگاهی خویش ۱۵۸
۳. آزادی انسان در انتخاب هدایت و روش زندگی ۱۵۹
۴. آزادی گروه‌ها و امت‌ها در حرکت خویش ۱۵۹
۵. کارنامه ویژه هر امت در قیامت ۱۶۱
۶. استقلال انسان در برابر جامعه و تاریخ ۱۶۲
- رابطه قانونمندی و پیش‌بینی در تاریخ ۱۶۴
- خلاصه فصل ۱۶۷

فصل چهارم: مراحل و جهت حرکت تاریخ

- مراحل حرکت تاریخ ۱۷۱
۱. دیدگاه فیلسوفان تاریخ درباره مراحل حرکت تاریخ ۱۷۲
- الف) باتیستا ویکو ۱۷۲
- ب) آگوست کنت ۱۷۳
- ج) هربرت اسپنسر ۱۷۴
- د) فردریش هگل ۱۷۵
- ه) کارل مارکس ۱۷۶
- و) اسوالد اشپنگلر ۱۷۷
- ز) آرنولد توین‌بی ۱۷۸
- بررسی و نقد دیدگاه‌ها ۱۸۰

۱۸۳	جمع‌بندی
۱۸۴	۲. دیدگاه قرآن درباره مراحل حرکت تاریخ
۱۸۶	جهت حرکت تاریخ
۱۸۶	۱. دیدگاه فیلسوفان تاریخ درباره جهت حرکت تاریخ
۱۸۷	الف) دیدگاه تکامل فطری تاریخ
۱۹۰	بررسی دیدگاه تکامل فطری تاریخ
۱۹۴	ب) دیدگاه تمایل به تکامل در کمالات مقدمی
۱۹۶	بررسی دیدگاه تمایل به تکامل در کمالات مقدمی
۱۹۷	۲. دیدگاه قرآن درباره جهت حرکت تاریخ
۱۹۷	الف) معیار اصیل ارزیابی جهت حرکت تاریخ در قرآن
۲۰۱	ب) ارزیابی جهت حرکت تاریخ بر اساس معیار تکامل در قرآن
۲۰۳	بررسی کمی جهت حرکت تاریخ بر اساس معیارهای قرآنی
۲۰۶	بررسی کیفی جهت حرکت تاریخ بر اساس معیار قرآنی تکامل
۲۱۳	خلاصه فصل

فصل پنجم: عوامل محرک تاریخ

۲۱۹	مفهوم عوامل محرک تاریخ
۲۲۰	طرح دیدگاه‌ها
۲۲۰	۱. دیدگاه‌های فیلسوفان تاریخ
۲۲۱	الف) تباهی قدرت
۲۲۲	ب) عصبیت
۲۲۴	ج) مبارزه جناح‌های مرجع و پیشرو
۲۲۵	د) هجوم و دفاع
۲۲۷	ه) جغرافیاگرایی
۲۲۸	و) عنصر زور و عوامل سیاسی
۲۲۸	ز) تکامل ابزار تولید
۲۲۹	ح) اثبات علم و دانش
۲۳۰	ط) قهرمانان و شخصیت‌ها
۲۳۱	ی) وحی و نبوت
۲۳۳	ک) اراده الهی
۲۳۵	جمع‌بندی

۲۳۶	۲. دیدگاه قرآن
۲۴۲	مهم‌ترین سنت‌های حاکم بر حرکت تاریخ
۲۵۳	خلاصه فصل

فصل ششم: تفسیر حرکت تاریخ در پرتو جریان نزاع حق و باطل

۲۵۹	مفهوم حق و باطل
۲۵۹	۱. معنای لغوی
۲۶۰	۲. کاربردهای قرآنی
۲۶۶	اصل غلبه حق بر باطل
۲۶۹	گستر غلبه حق بر باطل
۲۷۴	تفسیرهای غلبه اهل حق بر اهل باطل
۲۷۵	۱. غلبه در باطن و نزاع خارجی
۲۷۷	۲. غلبه در ساحات دایره جادو
۲۷۸	۳. غلبه در ساحات گم‌گشته
۲۸۰	جمع‌بندی تفاسیر
۲۸۱	فرایند برخورد حق و باطل
۲۸۴	طبیعی، مناسبات و فرجام نزاع حق و باطل
۲۸۸	نسبت نزاع حق و باطل با نظام اسباب و مسببات
۲۹۰	خلاصه فصل

فصل هفتم: فرجام تاریخ

۲۹۸	نگاهی به نظریات فیلسوفان معاصر
۲۹۹	۱. مک‌لوهان
۳۰۰	۲. فوکویاما
۳۰۵	۳. تافلر
۳۰۶	۴. هانتینگتون
۳۰۸	دیدگاه قرآن مجید
۳۰۹	۱. آیه استخلاف صالحان
۳۱۰	پاسخ به یک پرسش مهم
۳۱۲	۲. آیه اُرت بردن زمین توسط صالحان
۳۱۳	۳. آیه سیطره اسلام بر دیگر ادیان
۳۱۵	۴. آیه حاکمیت نهایی مستضعفان

۳۱۸	جمع‌بندی.....
۳۱۹	برخی اوصاف عصر ظهور.....
۳۱۹	۱. تشکیل حکومت صالحان.....
۳۲۱	۲. استقرار دین اسلام.....
۳۲۲	۳. استقرار امنیت.....
۳۲۳	۴. نفی شرک.....
۳۲۵	۵. رهبری یافتن اهل بیت.....
۳۲۹	خلاصه فصل.....

خاتمه

۳۳۳	۱. هویت تاریخ از منظر قرآن.....
۳۳۴	۲. مفهوم قانونمندی تاریخ در قرآن.....
۳۳۴	۳. قرآن؛ برترین منبع بیان کشف قوانین تاریخ.....
۳۳۶	۴. عوامل محرک تاریخ.....
۳۳۸	۵. مراحل حرکت تاریخ.....
۳۳۸	۶. جهت حرکت تاریخ.....
۳۴۰	۷. تفسیر تاریخ در پرتو جریان نزاع حق و باطل.....
۳۴۱	۸. فرجام تاریخ.....
۳۴۳	منابع.....
۳۴۳	الف) کتاب‌ها.....
۳۵۳	ب) مجلات.....
۳۵۵	نمایه‌ها.....

مقدمه

فلسفه نظری تاریخ از علوم مهم و کاربردی است که نگاه انسان به گذشته و آینده را تعیین می‌کند و راه رسم حرکت به سوی ساختن آینده را به آدمی می‌آموزد. از این رو مکاتب گوناگون تاریخی می‌کوشند با ارائه دیدگاه‌های خود در زمینه فلسفه نظری تاریخ، ذهن انسان‌ها را در راستای اهداف خاص خود سوق دهند. نظریه آخرالزمان فوکویاما، دیدگاه دهکده جهانی مک‌هان، شعار برترین‌های تافلر و نظریه برخورد تمدن‌ها از ساموئل هانتینگتون، نمونه‌هایی از تلاش اردوگاه غرب در حوزه فلسفه نظری تاریخ به شمار می‌آیند که برای تبیین و توجیه نفوذ و برتری آمریکا - دموکراسی در جهان به کار گرفته می‌شوند.

علم فلسفه نظری تاریخ با نگاهی کلی به تاریخ‌نگاری بشر پرتوافکننده، و سراسر تاریخ جوامع بشری را به صورت یک پارچه موضوع بررسی خود قرار داده است. این علم به پرسش‌های اساسی زیر درباره تاریخ پاسخ می‌دهد:

۱. حرکت تاریخ قانونمند است یا تصادفی؟
۲. انسان‌ها در حرکت تاریخ مختارند یا مجبور؟
۳. ویژگی‌های قانون‌های حاکم بر تاریخ چیست؟
۴. مراحل و جهت حرکت تاریخ چگونه است؟
۵. عوامل محرک تاریخ کدام‌اند؟
۶. نواحی مستمر در بستر تاریخ چگونه تفسیر می‌شوند؟
۷. فرجام تاریخ کجاست؟

ولی دانشمندان اسلامی هنوز توجه شایانی به این مقوله نکرده‌اند، به‌طوری‌که شاید بتوان گفت مجموع کتاب‌های مستقل و مهمی که از سوی علمای دینی در این مقوله

نوشته شده است از عدد انگشتان دست تجاوز نمی‌کند و تنها ناظر به برخی مباحث فلسفه نظری تاریخ آن هم به صورت پراکنده، غیرمنسجم و بیشتر دفاعی است؛ درحالی‌که قرآن مجید و روایات اهل بیت^{علیهم‌السلام} مملو از دیدگاه‌های فلسفه تاریخی است؛ چنان‌که علامه طباطبایی^{رحمته‌الله} در جای جای تفسیر المیزان با الهام از آیات شریفه قرآن دیدگاه‌های قرآن در فلسفه تاریخ را بیان کرده است.

یکی از حوزه‌های مهمی که امروزه در دانشگاه به عنوان واحد درسی مستقل در رشته‌هایی چون تاریخ، کلام، ادیان و غیره تدریس می‌شود، حوزه فلسفه تاریخ است. و بیشتر مواد این درس را طرح نظریه‌های مورخان و فیلسوفان تاریخ مغرب‌زمین و اندکی مشرق‌زمین تشکیل می‌دهند که بیشتر این نظریات یا نقد شده‌اند و یا با تأمل قابل نقد جدی، و در برخی مباحث در تعارض جدی با معارف اسلامی‌اند. با توجه به چنین وضعیتی تاکنون هیچ اثر جامعی و منسجم و قابل تدریسی در این باره نگاشته نشده و آنچه تاکنون توسط برخی دانشمندان اسلامی از این مقوله نگاشته یا اظهار شده است، مباحث پراکنده، غیرمنسجم و بیشتر دفاعی بوده است. از این رو باید با بهره‌وری از میراث علمی عنمای گذشته گامی در جهت پُر کردن این خلأ مسکیم داشته شود.

نگارنده می‌کوشد تا به حول و قوه الهی در این پژوهش علمی در این جهت بردارد. از این رو پژوهش حاضر به هریک از پرسش‌های اساسی فوق‌الذکر مناسبت قرآن مجید پاسخ خواهد داد. بنابراین ابتدا مفهوم و مبانی پژوهش، یعنی مقصود از فلسفه تاریخ و اصالت یا اعتباریت تاریخ بررسی شده است، سپس به پرسش‌های مزبور، به تفصیل پاسخ داده می‌شود. ولی پیش از ورود به مباحث، تذکر چند نکته ضروری به نظر می‌رسد:

الف) فلسفه تاریخ لفظ عامی است که هم بر فلسفه علم تاریخ و هم بر فلسفه نظری تاریخ اطلاق می‌شود. در این اثر تنها فلسفه نظری تاریخ در قرآن بررسی می‌شود. بنابراین هرگاه عنوان «فلسفه تاریخ» به صورت مطلق به کار رفته، مقصود فلسفه نظری تاریخ است نه فلسفه علم تاریخ. تمایز این دو نوع فلسفه تاریخ در مباحث مقدماتی می‌آید؛

ب) از آنجاکه موضوع این تحقیق بررسی مسائل فلسفه تاریخ در مدار قرآن بوده است، از طرح مباحثی از فلسفه تاریخ که بررسی آن در مدار قرآن مجید میسر نبوده، خودداری شده است؛

ج) از منظر دانشمندان و فیلسوفان، تاریخ سرگذشت جوامع پیشین است. از این رو مباحث جامعه‌شناسی و تاریخ با یکدیگر پیوند تنگاتنگی دارند؛ زیرا در تاریخ از جوامع گذشته سخن گفته می‌شود. بنابراین جوامع پیشین به مثابه سلول‌های تشکیل دهنده تاریخ، و افراد به منزله سلول‌های جامعه‌هایند. بنابراین ناگزیریم در بسیاری از مباحث فلسفه تاریخ از جامعه نیز به بیان آوریم و طبیعت آن را بررسی کنیم؛

د) در این تحقیق سعی شده است در صورت لزوم برای طرح بحث و بیان مسئله به نظریه‌های فیلسوفان تاریخ در موضوع مربوط، به صورت مختصر اشاره شود و به دنبال آن نظرگاه قرآن به صورت مبسوط طرح گردد؛ زیرا طرح دیدگاه‌های فیلسوفان تاریخ غرب و شرق در این مقام ما را از مباحث اصلی نوشتار (فلسفه تاریخ در حوزه قرآن) دور می‌داشت؛ از سوی دیگر بی‌توجهی کامل نسبت به مباحث مطرح‌شده از سوی فلاسفه تاریخ موجب دور شدن از مسائل مطرح در دست‌نویس، به عنوان شاخه‌ای از فلسفه‌های مضاف می‌شد؛

ه) کتاب حاضر پس از چند ترم تدریس، تدوین جزوه بررسی و نگارش مقاله در حوزه فلسفه تاریخ طی چهار سال تهیه شده است؛

و) سعی شده است از طرح مباحث جزئی و حاشیه‌ای در حوزه فلسفه تاریخ خودداری شود و عمده‌ترین مسائل فلسفه نظری تاریخ از منظر قرآن بررسی شود؛

ز) برخی، مباحثی چون علل اوج و خضیض و فروپاشی تمدن‌ها را در فلسفه تاریخ مطرح می‌کنند و حال آنکه این مسئله اصالتاً در «تاریخ تمدن» مطرح می‌شود و شامل برخی جوامع و ناظر به برخی فزاینده‌های تاریخ است. بنابراین از طرح این بحث در تحقیق حاضر خودداری شده است؛

ح) ضرورت حفظ زبان علمی، پرهیز از تکرار و پُرگویی. محدودیت‌های موجود در زمان ارائه و حجم نوشتار، اموری بود که ما را از بسط بیشتر مباحث بازداشته است؛ ط) سعی شده است اظهارنظرها، استشهادها و استظهارهای قرآنی علمای دینی‌ای که در این حوزه کار کرده‌اند لحاظ گردد و نقدهای وارد بر کلماتشان در حد امکان از زبان همگنانشان بیان شود؛

ی) نقل قول‌های مستقیم، داخل گیومه قرار داده شده است، و آدرس دقیق منبع مربوط به پاورقی ذکر گردیده و آدرس نقل قول‌های غیرمستقیم با علامت اختصاری «ر.ک.» به معنای «رجوع کنید» آغاز و در پاورقی ذکر شده است.

در پایان، توبیخ به افزون همه محققان حوزه دین را از خداوند متعال مسئلت دارم و از همه کسانی که با این راه‌هایی‌شان مرا در سامان دادن این تحقیق یاری کرده‌اند، سپاسگزارم.

جواد سلیمانی

۱۱ مهر ۱۳۹۶ برابر با ۱۲ محرم ۱۴۳۹